

Olin Moctezuma-Burns*

Ponovno premišljevanje arhivov: solarji kot žive zbirke v Sotuti na Jukatanu

Ključne besede

majevski solarji, arhivi, gospodinjstvo znanje, zgodovinarska praksa, Jukatan

Povzetek

Arhivi so za ustvarjanje zgodovine osrednjega pomena že vsaj od 19. stoletja. Toda proučevanje domačih arhivov v Sotuti na Jukatanu (Mehika) zahteva odmik od tradicionalnega pojmovanja arhivov kot popisanih papirjev, saj je bila regija stoletja žrtev memoricida in uničevanja dokumentarne dediščine. Kar pa polotok dejansko premore, so solarji, majevski vrtovi ali gospodinjska zemljišča, ki kot vzorec v krajini ohranjajo vire, oskrbovane že od davnih časov, skupaj z znanjem o njihovi uporabi. V tem članku raziskujemo možnost, da bi solarje obravnavali kot arhive, pri čemer se opiramo na pomembna koncepta jukateških Majev: *tsikbal*, pogovor, in *ts'uib*, pisava, pa tudi moje osebne izkušnje v Sotuti. Besedilo je navdihnjeno s pojmom »pluriverzuma« in »arhivskega multiverzuma« iz latinskoameriške družbene teorije oziroma arhivistike. Tako bomo videli, kako nam lahko preizpraševanje tradicionalnega pojmovanja arhivov omogoči, da zgodovinopisno prakso prilagodimo ozemlju, ki jih preučujemo.

Rethinking Archives: *Solares* as Living Repositories in Sotuta, Yucatán

95

Keywords

Maya, *solares*, archives, domestic knowledge, historical practice, Yucatán

Abstract

Archives have been central to history-making since at least the nineteenth century. However, studying domestic archives in Sotuta, Yucatán (México), demands a departure from traditional notions of archives as written papers because the region has been subjected

* Univerza Cambridge, Cambridge, Združeno kraljestvo
om345@cam.ac.uk | <https://orcid.org/0000-0001-6096-9364>

to memoricide and the destruction of documentary heritage for centuries. What the peninsula does hold are *solares*, Maya garden or household plots, which preserve resources curated since ancestral times together with the knowledge to make use of them, patterned upon the landscape. This article explores the prospect of considering *solares* as archives, utilising the Yucatec Maya concepts of *tsikbal*, conversation, and *ts'iib*, writing, and my own experiences in Sotuta. It is informed by the notions of “pluriverse” and “archival multiverse” from Latin American social theory and archival studies respectively. This will show that questioning traditional notions of archives can allow us to recast historical practice in tune with the territories we study.

Uvod

Sotuta, majhno mesto na severozahodu mehiškega polotoka Jukatan, se razprostira kot mreža oštevilčenih ulic, zgrajenih okrog *solarjev*, kar bi lahko iz španščine grobo prevedli kot gospodinjstva ali vrtički.¹ Tipično imajo na koncu del, imenovan *monte* (divjina), od katerega pot proti ospredju domačije vodi mimo sadnih dreves in čebelnjakov, ki jim sledijo dvoriščne živali, in nazadnje zelenjavni in zeliščni vrt, ki stojita tik poleg kuhinje.² Hiša je v središču, tradicionalno zgrajena iz palic in protja z ometom, ki jo je treba na novo zgraditi vsakih dvajset let. Vse od začetka kolonialnega obdobja je bil solar na Jukatanu najmanjša ozemeljska enota. V petdesetih letih 16. stoletja so španski kolonizatorji požgali skupnostne solarje, prej raztresene po pragozdu, in naselbine

¹ Ta raziskava ogromno dolguje velikodušni podpori in neprecenljivim prispevkom prebivalcev Sotute – katerih globine in bogastva tu ne moremo v celoti zajeti. Iskrena zahvala gre doñi Belén in Nayli Marily Canche Jimenez za njuno vodstvo pri razčiščevanju nianz nekaterih konceptov jukateških Majev, kot se kažejo v Sotuti, in Aremi Ileani Chan Jiménez za njeno znanje in predanost v vlogi skupnostne raziskovalke. Posebna zasluga gre Tlalocu Moctezuma-Burnsu, ki je dal povod za to potovanje, Danieli Mussali, ki me je povedla v čarobni svet solarjev, ter doñi Delta in doñi Amalii Cetina Moo za njuno gostoljubje, nasvete in poučne pogovore. Veliko zahvalo dolgujem tudi anonimnim recenzentom, katerih povratne informacije so izboljšale kakovost tega dela.

² Germán Palma Moreno, *La casa maya y su solar Oriente de Yucatán* (Instituto Mexicano de Tecnología el Agua, 1988).

osredotočili v *cabeceras*, gostih, mrežastih urbanih jedrih, kot je Sotuta.³ Novi naselbinski vzorec je bil zgrajen okoli gospodinjskih zemljišč, ki so bila zdaj pojmovana kot zasebna last zakonske družine.⁴

Ti vrtovi so bili dinamični prostori za uvajanje novih vrst v regijo, pri čemer so krmarili med vsiljenimi strukturami in podedovanimi načini kmetijskega upravljanja.⁵ Čeprav jih dandanes ogrožajo izseljevanje, prodor urbanizacije in degradacija okolja, še naprej ohranjajo bogato agrobiodiverzitetu, ki se je negovala skozi stoletja in se prilagajala spreminjajočim se okoliščinam. V njih so dediščinske sorte lokalnih vrst združene s tistimi, ki so bile že v predkolonialnem obdobju uvožene in prilagojene iz vlažnih gozdov na jugu, kot so *ramón*, kakavovec in *sapote*, ter z vrstami, uvedenimi v kolonialnem času, kot so mangovci, oranževci, močnati bananovci, piščanci in prašiči.⁶ Osredotočajo se na samooskrbo, pestrost znotraj solarja pa skozi vse leto omogoča oskrbo s hrano, domačimi zdravili in surovinami, bistvenimi za vsakdanje življenje. To je iz solarjev naredilo prostore, ki varujejo in obenem prenavljajo genetsko raznolikost, z njo pa tudi gospodinjsko produktivne dejavnosti, znanja in modrosti, ki se odigravajo znotraj njihovih ograd. V tem vzajemnem razmerju so družine razvile strukture za medgeneracijski prenos vednosti.

Majevski solar so obširno preučevali pretežno mehiški kulturni geografi, antropologi, biologi in zgodovinarji domačijske arhitekture. Predstavila bom le manjši vzorec te obsežne literature, ki opisuje mesto teh zemljišč v majevski skupnosti. Germán Palma Moreno se je v svojem klasičnem delu *La casa Maya y su solar* (1988) osredotočil na razmerje med prostorskimi praksami in majevsko kozmogonijo. Tako na primer navaja, da je ciklična ponovna gradnja hiš odsev po-

³ Nancy M. Farriss, »Nucleation Versus Dispersal: The Dynamics of Population Movement in Colonial Yucatan«, *The Hispanic American Historical Review* 58, št. 2 (maj 1978): 195–99, <https://doi.org/10.2307/2513085>. Za širšo razpravo glede politike prostorske reorganizacije med špansko kolonizacijo gl. John Sullivan, »La congregación como tecnología disciplinaria en el siglo XVI«, *Estudios de Historia Novohispana* 16, št. 16 (2009), <https://doi.org/10.22201/iih.24486922e.1996.016.3425>. Za ti dve napotitvi se zahvaljujem anonimnemu recenzentu.

⁴ Jesús García de Miguel, »Etnobotánica maya: Origen y evolución de los huertos familiares de la Península de Yucatán, México« (doktorska disertacija, Universidad de Córdoba, 2000), 71–73.

⁵ García de Miguel, 76.

⁶ García de Miguel, 47.

ljedelskih ciklov in razvoja kozmosa.⁷ Obsežno delo Aurelia Sáncheza Suareza prikazuje domačijsko hišo kot živo entiteto, ki jo je treba negovati in preroditi, solar pa kot prostor, ki povezuje telo, hišo in ozemlje z različnimi časi in prostori predvsem s pomočjo prenosa veščin, znanj in modrosti.⁸ Paulina Martínez Isidro in drugi izpostavljajo, kako ciklična reprodukcija solarja od priprave na setev do žetve odseva majevsko filozofijo prebivanja, ki temelji na skupnosti, intersubjektivnosti in nerazdružljivi povezavi med ljudmi ter naravo za ohranitev življenja.⁹ Solar je torej tudi sistem virov, s katerimi družine upravljajo, da se zaščitijo pred elementi, si zagotovijo gradbeni material, hrano in zdravila, kot sta raziskovali Teresa Ayllón Trujillo in Rosa Nuño Gutiérrez. Služi kot prostor za zdravstveno oskrbo, prehrano, reprodukcijo, čustvovanje in oblikovanje identitete, etike in estetike.¹⁰ V svojem obsežnem delu s perspektive dekolonizacije Ana Julia Cabrera-Pacheco poudarja tudi, kako polotoške ženske, ki so zadolžene za solar in gospodinjstvo, reproducirajo majevske načine življenja skozi »tihe procese vsakdanjega življenja«, ki v solarju prepletajo zemljo, preživetje in identiteto. Solarju danes grozi izumrtje, čeprav je bil zgodovinsko trdoživ.¹¹

Ti raziskovalci solarjev ne imenujejo arhivi; vendar pa njihova argumentacija omogoča tako interpretacijo. To velja zlasti zdaj, ko arhivisti širijo definicijo »arhiva« in se vse bolj zavzemajo, da se kot arhive obravnava različna obeležja, zgodovinske konstrukte, pričevanja in prakse. Ta širitev nima le teoretskega pomena. Lahko bi na primer omogočila, da se ustne dokaze uporabi v podporo

⁷ Palma Moreno, *La casa maya*.

⁸ Aurelio Sánchez Suárez, »Entre amarres mayas y amarres de la casa«, v: *Amarrando los saberes: Resiliencia en el habitar la casa y el territorio maya*, ur. Maria Dolores Cervera Montejano et al. (Yucatán: Universidad Autónoma de Yucatán, 2021), 11–48.

⁹ Paulina Martínez Isidro et al., »Pensamiento filosófico maya en el manejo del solar en Yaxunah, Yucatán, México«, *Región y Sociedad* 34 (2022): e1612, <https://doi.org/10.22198/rys2022/34/1612>.

¹⁰ Ma. Teresa Ayllón Trujillo in Ma. Rosa Nuño Gutiérrez, »El sistema casa o solar y la ordenación territorial de las familias: Aplicación de la teoría de sistemas a escala micro social«, *Redes. Revista Do Desenvolvimento Regional* 13, št. 2 (2008): 282.

¹¹ Dva zgleda njenega obsežnega dela sta Ana Julia Cabrera-Pacheco, »The Maya Solar of Yucatán: Transformations of Land, Livelihoods and Identities in Peri-Urban Settlements in Mexico« (doktorska disertacija, University of Leeds, 2016); in Ana Julia Cabrera-Pacheco, »La (re)producción de las tradiciones agroalimentarias en los solares mayas de la Península de Yucatán, México«, *Estudios sociales. Revista de alimentación contemporánea y desarrollo regional* 32, št. 60 (2022), <https://doi.org/10.24836/es.v32i60.1263>.

domorodskim pravicam do zemlje.¹² V širšem pogledu je obravnava semenskih bank in knjižnic kot arhivov, kot v primeru gibanja »*Semillas Madre en Resistencia*« v mehiškem Chiapasu, omogočila zavarovanje avtohtone koruze in tzotzilskih kulturnih praks ter poljedelskih znanj v namene prehranske suverenosti.¹³ Kot meni arhivistka Allison Boucher Krebs staroselskega porekla Čipeva, lahko taka pluralnost oblik arhivov soobstaja v »arhivskem multiverzumu«. V takem arhivskem multiverzumu so pisni zapisi – ki so bili temelj zahodne arhivistične paradigme – le ena od več možnosti.¹⁴ Solarji so druga. Od cikličnega prerajanja poslopij, kuriranja virov in vzorcev izrabe prostora do ponavljanja reproduktivnih procesov in uprizarjanja specifičnih filozofij prebivanja so solarji zbirke snovne in nesnovne dediščine. Sestavljajo zbir znanja, praks in tehnologij, nakopičenih in prilagajanih skozi stoletja, reproduciranih v vsakdanjih rutinah sajenja, obiranja, kuhanja, zauživanja, pletenja in gradnje, pa tudi drugih dejavnosti preživljanja. So podlaga jukateškega sveta, enega od številnih svetov v »pluriverzumu«, od katerih ima vsak svoj način bivanja, življenja in védenja.¹⁵ K arhivskemu multiverzumu in pluriverzumu ter njunemu intelektualnemu kontekstu se bom znova vrnila v naslednjem poglavju. Za zdaj želim poudariti le, da mora iti premislek o solarju kot gospodinjskemu arhivu z roko v roki z njihovim razumevanjem v okviru parametrov sveta, v katerem prebivajo in ki ga vzdržujejo.

Kako lahko k svetu solarja pristopimo kot k arhivu v njegovem lastnem smislu? Zame je to v prvi fazi pomenilo, da se moram odmakniti od tradicionalnih arhivov. Prvotno sem želela proučevati, kako se družinski arhivi ustvarjajo, ohranjajo in uporabljajo kot zbirke znanja o hrani, zdravilih in upravljanju virov. Vendar pa je na polotoku Yucatan z izjemo državnih in cerkvenih zapisov ostalo bore malo dokumentarne dediščine. Med redkimi domačimi rokopisi, ki so preživeli

¹² Adam D. Etison, »Aboriginal Oral History Evidence and Canadian Law«, *The Central European Journal of Canadian Studies* 6 (2009): 97–104.

¹³ Tania Aguila-Way, »The Zapatista 'Mother Seeds in Resistance' Project«, *Social Text* 32, št. 1 (2014): 67–92, <https://doi.org/10.1215/01642472-2391342>.

¹⁴ Shannon Faulkhead in Kirsten Thorpe, »Dedication: Archives and Indigenous Communities«, v: *Research in the Archival Multiverse*, ur. Anne J. Gilliland, Sue McKemmish in Andrew J. Lau (Melbourne: Monash University, 2016), 9, https://doi.org/10.26530/OAPEN_628143.

¹⁵ Arturo Escobar, »Sentipensar con la tierra: Las luchas territoriales y la dimensión ontológica de las epistemologías del sur«, *AIBR, Revista de Antropología Iberoamericana* 11, št. 1 (2016): 11–32, <https://doi.org/10.11156/aibr.110102Tierra>.

kolonialno obdobje in kasnejše vojne ter konflikte, so knjige z zdravilskimi recepti, ki so povečini pristale v ZDA, potem ko si jih je neetično prisvojil ameriški raziskovalec William Gates (1863–1940). Gates je velik del kariere posvetil preučevanju in dokumentiranju »majanskih« jezikov (*Mayance languages*), kot jih je imenoval, in je bil ključna osebnost zgodnjega etnografskega in jezikoslovnega raziskovanja v tej regiji.¹⁶ Med letoma 1914 in 1915 je najel misijonarja Frederica J. Smitha (letnici rojstva in smrti neznani), da je rokopise odnesel s polotoka. Kasneje, leta 1917, se je tudi sam odpravil na potovanje po panmajevskem ozemlju, sledeč poti, ki jo je za sabo pustil Smith. To skorajda onemogoča holistično preučevanje gospodinjskih arhivov, saj pregled znanih zapisov zahteva, da zapustimo polotok. Celo obisk ustanov v ZDA nam ne omogoči, da bi imeli pred očmi celotno sliko, saj lahko vidimo le dislocirane in dekontekstualizirane posamične kose, ne pa njihovega mesta v širših jukateških praksah beleženja.¹⁷

Zaradi tega uničenja in razselitve sem sledila zgledu Jeanette Bastian, arhivistke z ameriških Deviških otokov. Ta je v svoji knjigi *Owning Memory: How a Caribbean Community Lost Its Records and Found Its History* raziskala zgodovino razselitve arhivov Deviških otokov, z obiskovanjem skupnosti pa tudi spominskih struktur, ki so se razvile kot njihov nadomestek. Podobno je tudi meni v odsotnosti domačih arhivov hoja skozi solarje pomagala razumeti širšo ekologijo ohranjanja, kroženja in obnavljanja znanja. Beleženje obstaja v najrazličnejših oblikah, od dnevnih rutin do kuriranja naravnih virov v vrtu. Za dostop do teh zabeležb je bilo treba začeti z »branjem sveta« Sotute pred »branjem besede« njenih zapisov, kot so knjige receptov.¹⁸ Tako pri papirnih arhivih kot pri solarjih je moje raziskovanje zahtevalo, da potujem in si objekte svojega preučevanja ogledam v njihovem kontekstu. Vendar pa v nasprotju s prejšnjimi raziskovalnimi potovanji moje poti v Sotuto v administrativnih obrazcih ni bilo mogoče označiti kot »arhivsko raziskovanje«, temveč kot »terensko delo« – umetna dihotomija, ki že implicira omejeno gledanje na to, kaj je lahko arhiv.¹⁹

¹⁶ Alfredo Barrera-Vázquez, »Las fuentes para el estudio de la medicina nativa de Yucatán«, *Revista de La Universidad de Yucatán* 5, št. 27 (1963): 61–73.

¹⁷ Jeannette A. Bastian, *Owning Memory: How a Caribbean Community Lost Its Archives and Found Its History* (Westport: Libraries Unlimited, 2003).

¹⁸ Paulo Freire, »The Importance of the Act of Reading«, *Journal of Education* 165, št. 1 (januar 1983): 5, <https://doi.org/10.1177/002205748316500103>.

¹⁹ Druga pomembna razlika med temi raziskovalnimi potovanji je bila v tem, da za arhivsko raziskovanje običajno nisem potrebovala nobene odobritve etične komisije. Moje

Čeprav sem se morda ukvarjala s terenskim delom, pa je moje potovanje pomenilo več kot zgolj fizično predstavitev. Namesto da bi se odpravila na namišljeni »teren« z namenom opazovanja in zbiranja podatkov, sem solarje interpretirala tako, da sem jih premišljevala skozi njihov lasten teritorij.²⁰ Pri tem sem sledila ekvadorskemu antropologu Patriciu Guerreru Ariasu, ki je izjavil, da moramo različna znanja videti skozi optiko »njihovih lastnih ozemelj življenja, poimenovanja in izrekanja«.²¹ Tako sem pri prebiranju solarjev upoštevala kategorije v jeziku jukateških Majev, kot sta *tsikbal* – vsakdanji intimni dialog – in *ts'iib*, razširjen pojem pisave, za katerega je značilno ciklično ustvarjanje vzorcev, ki presega zgolj besede.²² Moje raziskovanje je – ob opiranju na širšo majevsko regijo – terjalo mišljenje zgodovine kot ciklične, utelešene in reproducirane v kolektivnem vsakodnevnem življenju.²³ Obisk ducata solarjev, pogovor z več kot petdesetimi ljudmi in sodelovanje pri poljudnem lokalnem projektu *Solares Huertas Agroforestales* v Sotuti so mi omogočili izkusiti tudi tisto, kar ni zvedljivo na goli jezik in akademski diskurz.²⁴ In končno, pri moji raziskavi je šlo tudi za spoznavanje,

terensko delo pa je sodilo v pristojnost etične politike Univerze v Cambridgeu, zato sem zanj morala pridobiti odobritev etične komisije univerze. Posebno skrb je bilo treba posvetiti anonimnosti in zaupnosti informatorjev, imena so morala biti psevdonimizirana, razen če so sodelavci eksplicitno izrazili, da želijo biti imenovani z izbranim imenom. Od vseh sodelujočih je bilo treba pridobiti obveščeno soglasje s podrobno navedbo ciljev raziskave, postopkov in potencialnih tveganj. Skozi vso raziskavo je bilo na prvem mestu spoštovanje perspektive informatorjev, upoštevani pa so bili ukrepi, da se kar najbolj zmanjšajo potencialna tveganja oziroma neprijetnosti za sodelujoče v vsem času raziskovalnega procesa. Sodelujoči so bili ves čas aktivno pozivani k dajanju povratnih informacij, ki so bile tudi nemudoma upoštevane.

²⁰ Za zgodovino terenskega dela in njegovih kolonialnih povezav gl. Cameron Brinitzer in Etienne Benson, »Introduction: What Is a Field? Transformations in Fields, Fieldwork, and Field Sciences since the Mid-Twentieth Century«, *Isis* 113, št. 1 (marec 2022): 108–13, <https://doi.org/10.1086/718147>.

²¹ Patricio Guerrero Arias, »Corazonar desde el calor de las sabidurías insurgentes«, *Revista Sophia: Colección de Filosofía de la Educación* 13 (2012).

²² Martínez Isidro et al., »Pensamiento filosófico maya«.

²³ R. Aída Hernández-Castillo, »Corazonar la historia y la memoria: Diálogos con el intelectual Maya-Tseltal, Xuno López Intzin«, *Disparidades. Revista de Antropología* 77, št. 1 (2022): e002, <https://doi.org/10.3989/dra.2022.002>.

²⁴ Za več informacij: »Solares Mayas. Reactivating the Economy in Sotuta, Yucatán«, YouTube video, objavil Cultiva, Alternativas de Regeneración, 14. 5. 2020, <https://youtu.be/YhTzaT7IFj4>; in Sofia Viramontes Molina, »Las solaristas de Sotuta«, *Este País*, 21. 9. 2021, <https://estepais.com/impreso/numero-364-septiembre-de-2021/las-solaristas-de-sotuta/>.

kako se moj svet – »imperij v imperiju«, kot akademsko okolje označuje ajmarska sociologinja Silvia Riviera Cusicanqui – stika s tistimi v Sotuti.²⁵

Ta članek predstavlja mimobežna opažanja – potovanje skozi svetove – in je mišljen kot nakazovanje poti naprej, ne kot predstavitev dokončnih sklepov. V drugem poglavju podajam kratek pregled, ki kontekstualizira »arhivske multiverzume« v arhivistiki in premišljevanje o zgodovini v okviru »pluriverzuma« v latinskoameriški družbeni teoriji. V tretjem poglavju sledi opis mojega iskanja arhivov v Sotuti; tu podam pregled arhivske panorame Jukatana, za katero sta značilna uničenje in odtujitev. Nato se v nadaljevanju poglobim v solar kot kraj prenosa vednosti skozi *tsikbal*, ki v vrtu poveže različne oblike pomnjenja, vraščene v zemljo in uresničene skozi pogovor, pisavo in telesne gibe. Peto poglavje obravnava *ts'iib*, da si lahko predstavljamo, kako so solarji zapisani. Na ta način predstavim pogled na solar kot vrsto arhiva s »spreminjajočo se trajnostjo«, kot so to ubesedile majevske ženske, ko so mi govorile o pletenju spomina.²⁶ Kot tak razkriva lokalna pojmovanja beleženja in zgodovine ter pokaže, kako se gospodinjsko znanje, viri in načini bivanja prenavljajo in vzdržujejo kontinuiteto.

Arhivski multiverzum in zgodovine v pluriverzumu

Zgodovinopisje v Evropi biva v simbiotskem razmerju z arhivi vse od 19. stoletja, ko se je hkrati z arhivistiko pojavilo tudi na dokumente osredotočeno znanstveno preučevanje zgodovine.²⁷ To trdoživo zavezništvo, ki v zahodnoevropskem raziskovanju prevladuje še dandanes, trdi, da je zgodovinopisje odvisno od papirnatih arhivov kot nespremenljivih zbirališč objektivnih dejstev o preteklosti. Vendar pa to stališče ni ostalo neizzvano. Misleci, kot sta francoska filozofa Michel Foucault in Jacques Derrida, so postavili pod vprašaj vlogo Arhiva pri oblikovanju vednosti in razkrili njegovo dinamično moč, njegove omejitve in

²⁵ Silvia Rivera Cusicanqui, *Ch'ixinakax utxiwa: Una reflexión sobre prácticas y discursos descolonizadores* (Buenos Aires: Tinta Limón Ediciones, 2010).

²⁶ Axel Köhler, Xóchitl Leyva Solano in Xuno López Intzín, ur., *Tejiendo nuestras raíces*, 1. izd. (Tuxtla Gutiérrez: Universidad de Ciencias y Artes de Chiapas, 2010).

²⁷ Terry Cook, »The Archive(s) Is a Foreign Country: Historians, Archivists, and the Changing Archival Landscape«, *The Canadian Historical Review* 90, št. 3 (2009): 497–534, <https://doi.org/10.1353/can.0.0194>.

potenciala za manipulacijo.²⁸ Vse od devetdesetih let 20. stoletja postkolonialne, kvirovske in feministične zgodovine gradijo na tej skepsi, kar je privedlo do množice raziskav zatiralske moči Arhiva in njegovih omejitev pri konstruiranju marginaliziranih zgodovin.²⁹ Tudi arhivisti, pogosto spregledani kot »služkinje zgodovinopisja«, so vsaj od leta 1975 začeli preizpraševati aksiomatske konstrukte in procese arhivarstva, kot so pojmi avtorstva, lastništva, dokaza, reprezentacije, spomina in identitete.³⁰ Pod vodstvom in vplivom avtohtonih znanstvenikov globalnega severa je eden od imperativov anglofonskih arhivistov postalo spodbujanje bolj vključujočega razumevanja beleženja in pomnjenja, ki presega zgolj pisne in otipljive zapise. Sledeč tem raziskovalcem, so arhivi lahko orodja za osvoboditev, ne le zatiralska sila, vendar pa se je v ta namen nujno zavedati bogate raznolikosti oblik, v katerih se lahko pojavljajo.³¹ To raznolikost so Krebs in njeni kolegi konceptualizirali kot »arhivski multiverzum«, kar pomeni, da obstaja »pluralizem pričevalskih besedil, praks in institucij pomnjenja, birokratskih in osebnih motivacij, skupnostnih perspektiv in potreb ter kulturnih in pravnih konstruktov«. ³² Mnogi od njih so bili podjarmljeni eni sami paradigmi iz Zahodne Evrope zaradi memoricida, ki je obsegal vse od uničevanja zapisov do iztrebljanja hraniteljev spomina. Razširitev tega, kar šteje kot dokaz, zapis oziroma arhiv, utre pot za upor proti temu podjarmljenju in omogoči različnim ljudstvom, da se uveljavijo tako v zgodovinskih učbenikih kot pred sodišči.

Od arhivskega multiverzuma se lahko pomaknemo k sozvočnemu pojmu »pluriverzuma« in mnogoterih zgodovin, ki prebivajo v njem. Izraz »pluriverzum«, ki ga uporabljajo antropologi kot Kolumbijec Arturo Escobar, implicira soobstoj

²⁸ Gl. Jacques Derrida, *Arhivska mrzlica: freudovski vtis*, prev. Katja Kraigher (Ljubljana: Slovenska kinoteka, 2014).

²⁹ Nekateri reprezentativni primeri so: Thomas Richards, *The Imperial Archive: Knowledge and the Fantasy of Empire* (London: Verso, 1993); Roberto González Echevarría, *Myth and Archive: A Theory of Latin American Narrative* (Durham: Duke University Press, 1998); Ann Cvetkovich, *An Archive of Feelings: Trauma, Sexuality, and Lesbian Public Cultures* (Durham: Duke University Press, 2008); Anjali R. Arondekar, *For the Record: On Sexuality and the Colonial Archive in India* (Durham: Duke University Press, 2009); Kate Eichhorn, *The Archival Turn in Feminism: Outrage in Order* (Philadelphia: Temple University Press, 2013).

³⁰ Michelle Caswell, Ricardo Punzalan in T-Kay Sangwand, »Critical Archival Studies: An Introduction«, *Journal of Critical Library and Information Studies* 1, št. 2 (2017), <https://doi.org/10.24242/jclis.v1i2.50>.

³¹ Anne J. Gilliland, Sue McKemmish in Andrew J. Lau, *Research in the Archival Multiverse* (Melbourne: Monash University, 2016).

³² Gilliland, McKemmish in Lau, 17.

različnih svetov, zgodovinsko marginaliziranih s strani evropske modernosti, ki se predstavlja kot *tisti pravi svet*. Izraz je navdihnil slogan boja za »svet, v katerega se prilega več svetov« zapatističnega gibanja v mehiškem Chiapasu, ki ga sestavljajo pretežno majevska ljudstva Tzeltal, Tzotzil, Ch'ol, Tojolobal, Mam in Zoque.³³ Zapatisti in mnoga druga ljudstva v Abyi Yali (sicer bolj znani kot ameriška celina) se zavedajo bistvenega pomena zgodovine pri ohranjanju in negovanju teh svetov.³⁴ Od osemdesetih let 20. stoletja naprej se je v Latinski Ameriki pojavilo več prostorov, med drugim v Mehiki, Čilu, Gvatemali in Boliviji, kjer so se pod vodstvom staroselskih strokovnjakov v boju proti kolonialni okupaciji v vseh njenih manifestacijah opirali na zgodovinopisje.³⁵ Stališč iz teh prostorov ne smemo zamešati z idejami o »dekolonizaciji« in s koncepti epistemologij »drugega«, »meje« ali »Juga«.³⁶ Rivera Cusicanqui je slednje pojme kritizirala, češ da si pogosto prisvajajo staroselsko misel, da bi jo prilagodili hegemoničnemu kanonu in izpraznili njene politične vsebine in prakse.³⁷ Namesto tega se zgodovina v teh prostorih konceptualizira prek lokalnih paradigem, ob dialogu z zahodnim zgodovinopisjem in filozofijo. In kar je najpomembneje, zgodovinopisje je v tem okviru razumljeno kot dejaven instrument v prizadevanju za lastništvo nad zemljo, za obrambo ozemlja in suverenosti ter boja za pravico in dostojanstveno življenje (*buen vivir*).³⁸

Združevanje nazora sveta mnogih svetov s pojmom arhivskega multiverzuma zahteva preseganje golega prepoznanja, da obstajajo številni arhivski konstrukti, s katerimi je mogoče pristopiti k enotni zgodovini singularnega sveta. Pluriver-

³³ Subcomandante Insurgente Marcos, »Siete piezas sueltas del rompecabezas mundial (El neoliberalismo como rompecabezas: La inútil unidad mundial que fragmenta y destruye naciones)«, *Chiapas* 5 (1997): 117–43.

³⁴ »Abya Yala« je beseda ljudstva Guna (Kuna) v Kolumbiji in Panami. Kot poimenovanje za ameriško celino jo je leta 1997 na *Consejo mundial de los pueblos indígenas* predlagal ajmarski voditelj Takir Mamani iz Bolivije, in danes se po Latinski Ameriki uporablja vse pogosteje.

³⁵ Npr. zapatistična Taller Tzotzil v Mehiki, Comunidad de Historia Mapuche (CHM) v Čilu, Comunidad de Estudios Mayas (CEMIJW) v Gvatemali ali Taller de Historia Oral Andina (THOA).

³⁶ Ti so pogosto povezani z znanstveniki, kot so Walter Dignolo (Argentina), Ánibal Quijano (Peru), Enrique Dussel (Argentina), Catherine Walsh (ZDA/Ekvador) in Boaventura de Sousa Santos (Portugalska).

³⁷ Rivera Cusicanqui, *Ch'ixinakax utxiwa*.

³⁸ Confluencia Nuevo B'aqtun, *El üt'z'ilaj kaslemal – el raxnaquil kaslemal: »El buen vivir« de los pueblos de Guatemala* (Guatemala, 2014).

zum namesto tega priznava, da obstaja več zgodovin in da so po svetovih skozi čas ostali raztreseni različni sledovi. To je vplivalo na zgodovinarje, ki predlagajo pluriverzalno zgodovinopisje kot upor proti »monokulturi misli« skozi »emancipatorni dialog«. ³⁹ Tako nam bo premišljevanje o arhivskem pluriverzumu pomagalo, da se odmaknemo od kulturnega relativizma, ki je podlaga mnogih pristopov v arhivistiki, ki zgolj izpostavljajo raznolikost reprezentacij družbenih pojavov, spregledajo pa različna razmerja do preteklosti. Omogoča nam tudi raziskovanje pomembnosti različnih konceptov arhiva pri vzdrževanju svetov, vidik, ki v latinskoameriškem družboslovju pogosto umanjka. Poleg tega preučevanje arhivskega pluriverzuma pomeni preučevanje vsakega od svetov kot enako faktičnega in mitohistoričnega, njegovih pričevanjskih struktur pa kot enako utemeljenih, namesto da bi podpirali primarnost zahodnega pogleda, kar se v etnozgodovini pogosto dogaja. ⁴⁰ Te zgodovine morajo preseči zgolj predstavljanje »druge plati zgodbe«, kot poudarja seminolska zgodovinarica Susan A. Miller, in se soočiti s paradigmami, ki so bile zakrite. ⁴¹ Skratka, spajanje sozvočnih izrazov arhivskega multiverzuma in pluriverzuma nam pomaga pristopiti k subtilnim slepim pegam obeh pluralističnih perspektiv ob izpostavljanju pomembnosti umeščanja različnih oblik arhivov v njihove svetove védenja, bivanja in življenja ter osrednjega pomena arhivov pri oblikovanju in vzdrževanju svetov.

Iskanje domačih arhivov na Jukatanu

Iskanje gospodinjskih arhivov na Jukatanu iz kolonialnega obdobja, tj. od 16. do 18. stoletja, je težka naloga. Polotok sta po španskem vdoru doletela sistematično uničevanje in odtujitev njegovih pisnih zapisov. Kolonizatorji so sistematično požigali rokopise, povezane z majevsko zgodovino, kozmovizijo, religijo, medicino in astronomijo. To najbolje ponazarja *auto-da-fé* v Maníju leta 1562, sojenje domnevnim heretikom pod vodstvom zloglasnega frančiškana patra Diega

105

³⁹ Octavio Spindola, »Un mundo donde quepan muchos mundos. Por un giro transmoderno en las ciencias históricas«, *SSRN Electronic Journal* (2017), <https://doi.org/10.2139/ssrn.3063607>.

⁴⁰ Heather E. McGregor, »Exploring Ethnohistory and Indigenous Scholarship: What Is the Relevance to Educational Historians?«, *History of Education* 43, št. 4 (2014): 431–49, <https://doi.org/10.1080/0046760X.2014.930184>.

⁴¹ Susan A. Miller, »Native Historians Write Back: The Indigenous Paradigm in American Indian Historiography«, *Wicazo Sa Review* 24, št. 1 (2009): 25–45, <https://doi.org/10.1353/wic.0.0018>.

de Lande, kjer se je v boju za nadzor nad ozemljem sežiganje knjig prepletlo s sežiganjem ljudi.⁴² Naslednja stoletja so zaznamovali politični viharji, oboroženi spopadi in rasno nasilje, ki so preživele zapise še dodatno zdesetkali. V 19. stoletju je zbiralska mrzlica, gnana z željo po zapolnitvi polic univerz, muzejev in zasebnih knjižnic pretežno v Združenih državah in Evropi, privedla do odnašanja vsega, kar je še ostalo, pogosto s tatvino.⁴³ Danes edini štirje starodobni rokopisi v majevski pisavi iz te regije, za katere vemo, niso več na polotoku. Dresdenski, madridski, pariški in grolierski kodeks hranijo v Nemčiji, Španiji, Franciji oziroma Ciudad de México.

Na tako pomanjkanje dokumentarne dediščine sem naletela, ko sem marca 2021 obiskala knjižnico Cresencio Carrillo y Ancona v Méridi, prestolnici zvezne države Jukatan. Kljub vnaprejšnjemu dogovoru z arhivarjem si nisem mogla ogledati edine od peščice kolonialnih knjig z recepti, ki naj bi bila domnevno še vedno na polotoku, *Libro de Medicinas muy seguro* (1751).⁴⁴ Ta knjiga receptov je bila del vala rokopisov, ki so nastali v petdesetih letih 18. stoletja. Nekatere od njih znanstveniki imenujejo »*Libros del Judio*« oziroma »Judove knjige«, ker naj bi bile kopije knjige, ki jo je v španščini napisal evropski zdravnik Ricardo Osado na podlagi majevskega domačega zdravilskega znanja. Recepti, kakršni so zapisani v *Libros del Judio*, so ohranjeni tudi v rokopisih jukateških Majev, in sicer v zbirkah *Chilam Balam*, ki so vsebovale astronomsko, zgodovinsko in zdravilsko znanje, ter v pravih knjigah receptov, kot so rokopisi *Sotuta*, *Mena* in *Cuaderno utial Ricardo lay Judio-e*. Vse te knjige so se skozi stoletja nenehno prepisovale, pri čemer so se v njih v poznem kolonialnem obdobju širili mnogi recepti in

⁴² Literatura o arhivih in pisarjih jukateških Majev pod kolonialno upravo v 16. stoletju in strategijah odpora je obsežna, gl. na primer: John F. Chuchiak, »Writing as Resistance: Maya Graphic Pluralism and Indigenous Elite Strategies for Survival in Colonial Yucatan, 1550–1750«, *Ethnohistory* 57, št. 1 (2010): 87–116, <https://doi.org/10.1215/00141801-2009-055>; Matthew Restall, »Heirs to the Hieroglyphs: Indigenous Writing in Colonial Mesoamerica«, *The Americas* 54, št. 2 (1997): 239–67, <https://doi.org/10.2307/1007743>; in Caroline Cunill, »Archivos en los pueblos mayas de Yucatán y la construcción de una memoria legal (Siglo XVI)«, *Fronteras de La Historia* 21, št. 1 (2016): 14–39.

⁴³ Antje Gunsenheimer, »Out of the Historical Darkness: A Methodological Approach to Uncover the Hidden History of Ethnohistorical Sources«, *Indiana* 23 (2006): 15–49.

⁴⁴ Uporabila sem digitalni nadomestek: Biblioteca Virtual de Yucatán MS I-1513-017. Raziskano v: Ruth Gubler, »El Libro de Medicinas Muy Seguro: Transcript of an Old Manuscript (1751)«, *Mexicon* 22, št. 1 (2000): 18–22, <http://www.jstor.org/stable/23761015>; in Ryan A. Kashanipour, »A World of Cures: Magic and Medicine in Colonial Yucatán« (doktorska disertacija, University of Arizona, 2012), zlasti 5. poglavje.

spajale številne zdravilske tradicije Jukatana.⁴⁵ Te knjige receptov niso več na polotoku. Zdelo se je, da je *Libro de medicinas muy seguro* skupaj s *Quaderno de medicinas*, s katero je vezana v iste platnice, edini besedilni vir, do katerega bi lahko imela dostop v njegovem pravem kontekstu. Toda vsakokrat, ko sem za ta izvod prosila, so mi prinesli drugačno vrsto knjige: farmakopejo iz obdobja po neodvisnosti, sodobni priročnik zdravilnih rastlin z njihovimi uporabami in nazadnje celo roman – nikoli pa knjige receptov, nikoli rokopisa. To je bila radikalno drugačna arhivska panorama, kot sem je bila vajena v Angliji, kjer ima arhiv vsake drobne grofije na razpolago dovolj knjig receptov in družinskih dokumentov za cel dan preiskovanja – da sploh ne omenjam zbirk, kot je Britanska knjižnica.

Ko sem odpotovala v Sotuto, sem imela kljub vsemu upanje, da bi utegnila odkriti kaj, kar je bilo dolgo spregledano. Čeprav je le majhno mestece, je bila Sotuta kraj majevskega odpora, domovina upornika Nachija Cocoma (ok. 1510–1562). Uničevanje dokumentarne dediščine je tu prav tako kot na preostanku polotoka naletelo na odpor. Ne le da so pisarji skrivaj transliterirali, prepisovali in prevajali rokopise; zdi se, da so se celo običajne družine ukvarjale z gverilskim arhiviranjem in skrivale rokopise po domovih, med drugim tudi knjige z recepti, obenem pa prenašale svoje znanje skozi druge medije.⁴⁶ Sotuta se na prvi pogled zdi kot eden od krajev, ki je vlagal poseben napor v gverilsko arhiviranje – tri od nekaj več kot ducat knjig z recepti, za katere vemo, da so obstajale, so bile nekoč hranjene v tem mestecu, vse tri so danes v Gates-Garrettovi zbirki Univerze Princeton v ZDA.⁴⁷

Ob vrnitvi iz Méride sem se odpravila v mestno knjižnico v Sotuti. Ko sem zaprosila za vpogled v mestni arhiv, ki je vključen v državni register zgodovinskih arhivov, mi je knjižničarka nemudoma prinesla vezano knjigo fotokopij, ki pripovedujejo o zgodovini mesta. Skušala sem bolje razložiti, kaj iščem, a sem imela težavo opredeliti, kaj je »arhiv«. Pojasnila sem: »Lahko vidim zbirko rokopisnih zgodovinskih zapisov?«⁴⁸ Poslala me je k tajnici občinskega predsednika. »Lah-

⁴⁵ Kashanipour, »World of Cures«.

⁴⁶ Gl. op. 42.

⁴⁷ Za zgodovino te zbirke gl. Teresa T. Basler in David C. Wright, »The Making of a Collection: Mesoamerican Manuscripts at Princeton University«, *Libraries & the Cultural Record* 43, št. 1 (2008): 29–55.

⁴⁸ Pogovori in intervjuji v Sotuti so potekali v španščini – prevodi so moji.

ko vidim administrativne zapise iz preteklosti mesta?« Ona me je poslala k ministru za kulturo. »Lahko vidim dokumente, v katerih je zabeležena preteklost mesta?« Poskusi še enkrat, so mi govorili njihovi obrazi. Arhivi, zapisi, dosjeji in dokumenti, ob vsaki novi definiciji so mi v pogovoru predlagali drugo osebo. V končnem poskusu sem arhiv opisala kot »škatle starih, neurejenih papirjev, shranjene v nekem pozabljenem kotu«. To je končno ukresalo iskrico prepoznavanja. Rekli so mi, naj vložim formalno pisno prošnjo, kar sem tudi storila. Nazadnje sem prejela odgovor, elektronsko pošto, v kateri je pisalo, dobesedno: »Odgovor ne obstaja.«⁴⁹ Prebivalci Sotute so mi pred nedavnim povedali govorico, da je bil arhiv leta 2007, ko je bila ob nasilni odstavitvi občinskega predsednika Ernesta »el Piteca« Díaza zavzeta mestna palača, sežgan.⁵⁰ Moje ozke definicije so moje iskanje zamejile na obeležja, zapisana na papir. Ti papirni sistemi pa so bili več kot pet stoletij na udaru, zato so danes razredčeni in nimajo zveze z vsakdanjimi doživljanji ljudi v Sotuti.

Kasneje sem ugotovila, da sem pri svojem iskanju rokopisov nevede hodila po sledih Frederica J. Smitha, tajnega rokopisnega agenta Williama Gatesa. Gates si je med drugim prizadeval za ustanovitev ameriške šole primerjalnega jezikoslovja. Menil je, da je za kaj takega nujno omogočiti, da vidimo jezike »vse naenkrat, primerjalno in z gradivom«, kar je pomenilo, da je bilo treba narediti kopije vsega znanega gradiva ter zbrati čim več izvirnih rokopisov.⁵¹ Za ta projekt je leta 1914 najel Smitha, naj potuje po polotoku Jukatan in na kakršenkoli način pridobi vsako gradivo, ki mu ga uspe najti. V svojih pismih je Smitha usmerjal, naj odpotuje v »zakotja« regije, kjer »bi bilo vredno vzeti kakršnekoli vaške ali družinske zapise«. ⁵² Večja mesta in znana dokumentacijska središča, kot so Mérida, Valladolid in Maní, so bila že oropana svojih rokopisnih zakladov, pobrale so jih »urne roke«, kot je temu rad rekel Gates.⁵³ Smith se je odpravil globlje na

⁴⁹ Ayuntamiento de Sotuta, elektronsko sporočilo avtorici, 4. april 2022.

⁵⁰ SMS avtorici, 21. avgust 2023.

⁵¹ Pisma Williama Gatesa F. W. Putnamu iz muzeja Peabody, 9. 2. 1914, (MSS 279 Series 1, Box 6, Folder 20, Gates, Brigham Young University, Provo, Utah, United States) in pismo prof. Morsu Stephensu, 23. 8. 1915 (MSS 279 Series 1, Box 9, Folder 5-8; Box 9A, Folder 1-6, Gates collection, BYU).

⁵² Pismo Smitha Gatesu, 23. 11. 1914 iz Mérida, Jukatan (BYU Gates 96–98) (MSS 279 Series 1, Box 7, Folder 16, Gates collection, BYU); pismo Gatesa Smithu, 8. 4. 1914 iz Point Lome, Kalifornija, predlog, naj postane njegov agent (MSS 279 Series 1, Box 7, Folder 16, Gates Collection, BYU).

⁵³ The Maya Society, *The Maya Society and Its Work* (Private Press of the Society, 1937), 15.

polotok, v manjša mesta, med njimi tudi v Sotuto. Vendar tudi tu ni imel dosti večje sreče, in v pismih Gatesu je poročal o več neuspehih kot zmagah. Razen pod izjemnim pritiskom ni nihče maral priznati, da hrani rokopise. Smithu je to iz nekaterih uspelo izvleči, vendar mu jih mnogi niso hoteli pokazati. Družine so svoje rokopise upravičeno hranile varno skrite. Tako je na primer don Bernabé Xiu leta 1884 svojo dragoceno Kroniko Maníja, družinsko dediščino iz 16. stoletja, posodil zbiralcu Lorenzu Acosti. Toda dokument ni bil nikoli vrnjen družini Xiu. Namesto tega se je znova pojavil v knjižnici Alfreda Tozzerja na Univerzi Harvard ob pomoči arheologa Edwarda Herberta Thompsona, znanega po tem, da je prekopal dno svetega cenoteja v Chichen Itzi.⁵⁴ Po tem dogodku je, kot je brezčutno zapisal Smith, postalo »nemogoče izvleči [rokopis] iz Indijanca, pa tudi če ga obesiš«.⁵⁵

Po svojem lastnem neuspehu sem za vrnitev v svojo nastanitev najela moto-taksi in se zaklepetala z voznikom, donom Gasparjem.⁵⁶ Čez nekaj časa mi je sam od sebe, brez posebne prošnje, zrecitiral litanijo receptov, za katere je izvedel od svoje tašče. »Znala je uporabiti vse, celo tole,« je pokazal na tla, polna posušenega listja, »kajti Bog nam daje dobro pripravljeno zemljo, na nas je samo še, da ugotovimo, kako to zel uživati in kako z njo zdraviti.«⁵⁷ Ko je opazil moje zanimanje, je vztrajal, naj obiščem njegovo hišo in se učim od njegove žene, doñe Alicie. Kasneje tistega dne me je par sprejel doma in me odvedel v solar za njuno hišo. Pokazala sta mi svoje živali in rastline, mi povedala njihova imena in uporabe ter druge rastline, s katerimi se ujemajo. Potem me je doña Alicia popeljala noter: »Rada bi vam pokazala svoje cvetlice.«⁵⁸ Izvlekla je vzorec za vezenje z motivi, ki so jih prispevali družinski člani, prijatelji in njena lastna domišljija skozi tri generacije (slika 1). Kose blaga s kopijami motivov tudi sama posoja drugim, originalni vzorec pa bo nekoč predala svojim hčerkam.

109

Vzorec in njegovo sozvočje z recepti sta mi pomagala spoznati, da je tudi ta vrt kot tisti zapisi; opremljen je z rastlinami in drevesi, ki so jih kurirali in gojili že

⁵⁴ Sergio Quezada in Tsubasa Okoshi Harada, ur. *Papeles de los Xiu de Yaxá, Yucatán*. 1. izd. (Plaza y Valdés: Universidad Nacional Autónoma de México, 2001).

⁵⁵ Pismo Smitha Gatesu, 9. 1. 1915, iz Méride, Yucatan, o pridobitvi tiskane knjige receptov iz leta 1834 poleg drugih reči (MSS 279 Series 1, Box 7, Folder 16, Gates Collection, BYU).

⁵⁶ Vljudna naziva »don« in »doña« se uporabljata kot znak spoštovanja, zlasti za starejše.

⁵⁷ *Tsikbal* avtorice z donom Gasparjem, 3. 4. 2022. Za opis *tsikbala* kot metode gl. poglavje 4.

⁵⁸ *Tsikbal* avtorice z doño Alicio in donom Gasparjem, 3. 4. 2022.

davno pred gospodinjinim rojstvom, razširjen je z izrezki iz sosednjih solarjev in rastlinami, ki jih je najti v »divjini« (*monte*). Doña Alicia se je te rastline učila gojiti in uporabljati vse življenje, in sicer tako, da je hodila po vrtu in opazovala svojo mamo, *comadrono* (porodniško babico), ji pomagala in jo posnemala. Poleg tega so njene gospodinjske dejavnosti, povezane z gojenjem, pobiranjem, shranjevanjem, obdelavo in uživanjem hrane, oblikovale njen solar kot prostor za ohranjanje znanja, veščin in tradicij, s tem ko so jih naredile za del praks vsakdanjega življenja. Kot ugotavlja politična ekologinja Patricia Howard, so te naloge za vzdrževanje življenja temeljno prepletene z ohranjanjem kulturnih tradicij in agrobiodiverzitete.⁵⁹ To poudarja pomen solarja doñe Alicie, ki je služil kot začetje, v katerem se ohranjanje izročila brezšivno vpenja v vsakdanjo rutino.

Slika 1: Del vezenjskega vzorca doñe Alicie (slika avtorice).

Tsikbal: solarji v pogovoru

Nekaj mesecev po srečanju z donom Gasparjem in doño Alicio sem prebirala eno od Smithovih pisem Gatesu z 26. oktobra 1914, in presunile so me podobnosti. Po brezkončnih neuspehih je misijonar pripovedoval o še enem nezadovoljivem zaključku. Neki možakar je Smitha povabil v svojo hišo, domnevno zato, da bi mu pokazal knjigo receptov. Namesto tega, je zapisal agent, mu je le »ponudil okrepčilo in pokazal nekaj zelišč, povedal imena in njihovo uporabo itd.«⁶⁰

⁵⁹ Patricia Howard, »Ethnobotanique et cuisine: L'importance de la sphère domestique pour l'agrobiodiversité«, v: *Genre et savoirs: Pratiques et innovations rurales au Sud*, ur. H. Guétat-Bernard in M. Saussey (Marsella: IRD Éditions, 2014), 213–32. Za ta predlog se zahvaljujem anonimnemu recenzentu.

⁶⁰ Smith Gatesu, 26. 10. 1914 iz Valladolida, Jukatan: povzetek njegovih poskusov pridobiti najdbe iz okoliških mestec (MSS 279 Series 1, Box 7, Folder 16, Gates Collection, BYU).

Očitno še en neuspeh. V resnici pa ga je osredotočenost na zbiranje rokopisov zaslepila. Drznila bi si reči, da je bil Smith nevede povabljen, naj sodeluje v *tsikbalu*. *Tsikbal*, preprosto povedano, v jukateški majščini pomeni dialog. Pred nedavnim sem vprašala doño Belén, prebivalko Sotute in naravno govorko jukateške majščine, kaj ta beseda pomeni. Rekla je, da pomeni »biti v pogovoru« in da so njeni stari starši povabili svojo skupnost na *tsikbal*, kadar so želeli rešiti kak problem s pogovorom o preteklih zgodovinah. Besedo je povezala s *tsiik*, ki pomeni razstavljati oziroma razčlenjevati, in izpostavila, da je tudi pogovor, ki ga imava o besedi *tsikbal*, sam po sebi *tsikbal*, saj sva razčlenjevali besedo in zgodbo te besede.⁶¹

Jukateška majevska znanstvenika Paulino Eleazar Ek Martin in Karla Ek Tun ponujata razširjeno definicijo. Ek Martin razlaga, da gre za »intimen dialog, v katerem se izmenjujejo misli in občutja v prostoru vzajemnega zaupanja in spoštovanja [...] v katerem sprašuješ, a si lahko tudi sprašan«. Za Karlo Ek Tun je to tudi senzorična, telesna praksa, ki se nenehno poustvarja skozi horizontalen, dialektičen dialog. *Tsikbal* s svojim dedkom je doživljala kot »potovanje v intimo tišine [...], da se kontekstualizira čas v svoji lastni zgodovinskosti in svoji lastni časovnosti«, ko sta obdelovala njegovo osebno zgodovino, medtem ko sta skupaj jedla, pospravljala in sejala.⁶² To je proces transmisije v samem temelju družbenega tkiva na polotoku. Zaradi tega so jukateški znanstveniki, kot so Juan Ariel Castillo Cocom, Ángel Cal in Tomás Ramos Rodríguez, formalizirali *tsikbal* kot raziskovalno metodologijo, ki se na Universidad Intercultural Maya v Quintani Roo uporablja namesto intervjujev.⁶³

Tako kot Smith sem bila tudi jaz povabljenka k *tsikbalu*, ne da bi sploh vedela, da obstaja. Pravzaprav je bila to edina metodologija, ki sem jo med svojim prvim obiskom spomladi 2022 lahko uporabila, ne da bi se vsiljevala. Vsaka oblika intervjuja je bila bodisi nemudoma zavrnjena bodisi preusmerjena v to obliko intimnega pogovora, v katerem se vzajemno izmenjujejo znanja in modrosti – v to dajanje in sprejemanje skozi osebne izkušnje in vsakdanje dejavnosti. Samo

⁶¹ Juan A. Castillo Cocom, Ángel Cal in Tomás Ramos Rodríguez, »El tsikbal: Paradigma de investigación maya«, v: *Dialogos e intersaberes: Interculturalidad y vida cotidiana*, ur. Ever Marcelino Canul Góngora (Quintana Roo: Malú de Balam, 2015), 20, <http://maa.uqroo.mx/MAA%202017/MAA/11.-dialogos-e-intersaberes.pdf>.

⁶² Citirano v: Castillo Cocom et al., »Tsikbal«, 43.

⁶³ Castillo Cocom et al., 43.

za kratek primer: sosedo doña Amalia Cetina mi je ponudila, da mi pove svoje recepte, »vendar,« je strogo pripomnila, »šele po tem, ko slišim vaše«. ⁶⁴ Nato sva dejansko primerjali zelišča, bolezni in jedi iz mojega vulkanskega domačega kraja Poxtla z njenimi ravniciami Sotute. Delili sva si recepte, ob tem pa lahkotno izvajali ročne kretnje, kot da druga drugo uči, kako jih napraviti. Izmenjevali sva si zgodbe svojih življenj in skupnosti, vselej pa zraven srkali osvežujočo *chayo*. Med najinimi pogovori sem izvedela tudi, da se doña Amalia ne opira le na ustni ali telesni prenos izročila. Povedala mi je, da hrani tudi zvezek z recepti, prepletenimi z bibličnimi stih. Nikoli ga nisem videla, vendar njegov obstoj kaže, da se *tsikbal* ne izključuje s pisnim obeleževanjem. Ustnost, pisnost in uprizarjanje so del enovitega sistema, toda nenehna ogroženost otipljivih zapisov je privedla do večjega zanašanja na ustnost in utelešeno znanje. ⁶⁵ V solarju je to sožitje *tsikbala*, pisave in telesnega vajeništva močno razvidno.

Za prikaz tega vzajemnega razmerja naj opišem obisk pri doñi Felipi Cetina Moo, znani zdravilki, kasneje istega leta. ⁶⁶ Ko sem prispela v hišo njene hčere, sta mi obe ženski kot običajno predstavili vsako od svojih rastlin, povedali sta mi njihova imena in uporabo ter kako rastlino prepoznati. Sem ter tja sta obnavljali recepte, pri čemer sta z rokami posnemali gibe, ki jih terjajo opisovani postopki. Ob koncu ogleda se je doña Felipa tiho umaknila v hišo. Vrnila se je s parom občutljivih zvezkov, ki mi jih je nežno položila v roke. »Rokopisni so. Da vidimo, če jih znate brati,« je dejala. Strani so bile prepolne receptov z množico pripisov, zapisanih brez vsakršnega razvidnega reda. Naslovljeni so bili po tegobi, ki naj bi jo zdravili. Povečini so bili zgolj sezname rastlin, brez količin ali navodil. Zaprošila me je, naj glasno berem recepte iz zvezka, in ko sem izrekla vsako od sestavin, je tiho dejala »imam« ali »nimam«, kot da dela inventar svojega vrta. Dejala mi je, da si vsak recept zapiše le, »če deluje«. Vodila je tudi seznam ljudi, ki jih je zdravila, in izidov zdravljenja, da je svojo prakso lahko prilagajala njihovim odzivom. Med zapisi so bile raztresene podrobne risbe rastlin, ki jih je narisala, da bi si zapomnila, kako je videti nova rastlina, in njeno uporabo. Doña Felipa mi je povedala, da je šolo zapustila prezgodaj, da bi se naučila pisati, »da bi pomagala očetu na *milpi* [koruznem polju]«. Naučila pa se je kasneje v

⁶⁴ *Tsikbal* avtorice z Amalia Cetina, 8. 4. 2022.

⁶⁵ Paul Worley, »‘Let Me Tell You What Happened ...’: Oral Storytelling as a Yucatec Maya Strategy of Resistance«, v: *Resistant Strategies*, ur. Marcos Steuernagel in Diana Taylor (Hemi Press, 2021), <https://resistantstrategies.hemi.press/>.

⁶⁶ *Tsikbal* avtorice s Felipo Cetina Moo, 1. 12. 2022.

življenju, da bi lahko zapisala desetletja nabranega znanja o domačem zdravilstvu, preden jo izda spomin, morda pa celo, da ga zapusti kaki ženski v družini.

Doña Felipa mi je podarila dostop do svoje »knjige receptov« v več oblikah: prek ustne recitacije, pisnih seznamov, fizične predstavitve in zemlje. Med hojo in pogovorom sem se poučila o lastnostih rastlin; med sedenjem in glasnim branjem sem se poučila o boleznih. Te dejavnosti so bile združene z recepti, ki so prikazovali, kako telo solarja povezati s telesom njegovih prebivalcev. Če bi vzpostavila z družino tesnejše razmerje, bi me morda povabila tudi v svojo kuhinjo. Opazovala bi jo lahko pri delu, se naučila, koliko je »ravno prav« ali kako dolgo je »dokler ni pripravljeno«. Prav to znanje, ki ga preučevalci receptov na globalnem Severu običajno imenujejo »tiho« ali nebesedno, je tisto, ki v arhivih pogosto umanjka, kar so nekateri zgodovinarji v zadnjem času skušali popraviti s prirejanjem rekonstrukcij.⁶⁷ Praktična vednost postopkov priprave se vselej zdi nekako blizu, a ravno zunaj dosega, z minevanjem časa pa se le še odmika. Vendar pa, in to je ključno, na prvih dveh obiskih nisem bila povabljen v kuhinjo. Ljudje v Sotuti niso marali, da bi si jih v tako intimnem okolju ogledoval neznanec in tujec v deželi. To je v moji glavi le še utrdilo pojmovanje, da je prav solar in ne gospodinjstvo kot celota tisto, kar je dejansko arhiv. To se pravi, solar je razmejen prostor, zasnovan, da omogoči dostop do družinskega izročila celo tujim obiskovalcem, kot sva bila Smith in jaz. Podobno kot rituali za pridobitev članske izkaznice čitalnice rokopisnega oddelka v Angliji je bil tukaj za vstop potreben *tsikbal*. Namen *tsikbala* je bil vzpostavitev zaupanja, spoštovanja in vzajemnosti. Potem mi je omogočil, da raziščem obeležja znanja in modrosti družine ter skupnosti v vseh pojavnih oblikah. Brez njega bi lahko le bežno uzrla tistih nekaj dreves, ki kukajo izza hiše, kot se mi je pač zgodilo takoj po prvem prihodu.

Ko sem zapuščala družino doñe Felipe, me je obšla vsiljiva misel: kako bi lahko te interakcije prevedla v »dokazno gradivo«, ki bi lahko podprlo moje argumente? Kot mnogi zgodovinarji sem pač vajena besedilnih zapisov, in tisti zvezki so bili gotovo že na prvi pogled *videti* kot arhivsko gradivo. Toda že dolgo se poziva,

⁶⁷ Na primer Marieke M. A. Hendriksen, »Rethinking Performative Methods in the History of Science«, *Berichte Zur Wissenschaftsgeschichte* 43, št. 3 (september 2020): 313–22, <https://doi.org/10.1002/bewi.202000017>; in projekt »Cooking in the Archives: Updating Early Modern Recipes (1600–1800) in a Modern Kitchen« pod vodstvom Marisse Nicosia in Alysse Connell, <https://rarecooking.com/>.

da bi morali zgodovinarji kot legitimne zbirke preučevati tudi ustnost in uprizarjanje.⁶⁸ A celo po vključitvi obojega še zmeraj nekaj manjka. Rastline so bile lično razporejene po vrtu, razmejene s kamni in razstavljene kot knjiga, zapisana v zemljo. Tudi potka, po kateri smo hodile skozi vrt, je bila ponavljajoč se vzorec za dostop do rastlin in znanja o njih. Na misel mi je prišla znamenita izjava francoske arhivistke Suzanne Briet, da je tudi antilopa dokument, čim je kot taka uokvirjena v kletkah, katalogih, na filmih in tako dalje.⁶⁹ Medijska zgodovinarica Lisa Gitelman je še jasneje definirala dokumente kot epistemične objekte: »To so prepoznavna mesta in subjekti interpretacije, [...] dokazne strukture v dolgi človeški zgodovini namigov«, za katere je značilno vsebovanje »vrste znanja, ki je popolnoma zamotano v prikazovanja«.⁷⁰ V skoraj formaliziranih ritualih solarja – kot ritualih arhivske čitalnice – so bili pogovor, zvezki, kretnje, rastline in potka v solarju dokumenti v istem spominu in dokazni strukturi. Zunaj vrta sem videla še množico drugih primerov, ki so se izmuznili jeziku: koruzna polja (*milpas*) in čebelnjake, izvezene tkanine, hiše iz palic in protja ter njihovo vezavo, pravzaprav kar dežela kot celota. Ta način beleženja v Sotuti pa lahko še bolje doumemo, če naredimo obrat od »arhiva« k endemični kategoriji, *ts'iib*.

***Ts'iib* ali zapisovanje solarja**

Ts'iib pomeni pisati. Hieroglif in etimologijo besede (slika 2) je raziskoval jukateški pesnik Pedro Uc Be. *Ts'iib* definira kot stopinje, puščene na tleh, »odtis naših stopal v gibanju, ki zaznamuje lica naše matere zemlje«.⁷¹ Zemlja si zapomni našo pisavo v jeziku in zunaj njega; pisava za pesnika obsega tudi vzorce posaditve koruze in mestne ulice. Ob tako širokem pogledu na pisavo na širšem panmajevskem ozemlju Paul Worley in Rita Palacios zagovarjata stališče, da bi morale literarne študije temeljiti na tem lokalnem konceptu, ki omogoča tudi raziskovanje osrednjih oblik majevskega izraza, obeleževanja in izročilnega

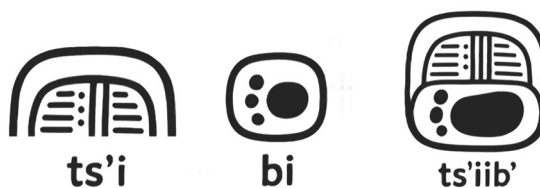
⁶⁸ Diana Taylor, *The Archive and the Repertoire: Performing Cultural Memory in the Americas* (Durham: Duke University Press, 2007).

⁶⁹ Suzanne Briet, *What Is Documentation?*, prev. Ronald E. Day, Laurent Martinet in Hermina G. B. Anghelescu (Lanham: Scarecrow Press, 2006).

⁷⁰ Lisa Gitelman, *Paper Knowledge: Toward a Media History of Documents* (Durham: Duke University Press, 2014), 1.

⁷¹ Pedro Uc Be, »La escritura maya: Una muestra de creación. Uts'iibil ts'iib«, *Sinfin*, 2016.

Slika 2: Majeovski hieroglif za *ts'iib* oziroma pisavo. Pedro Uc Be, »La Escritura Maya«, *Sinfin*.

prenosa, kot so slike in tekstili.⁷² V nasprotju z zahodnjaškim konceptom pisanja *ts'iib* ni razumljen kot nekaj trajnega, kljub njegovi dolgoživosti, temveč je živa navzočnost v cikličnih, nikoli eksaktno ponavljajočih se vzorcih. Vključuje tudi obeležja naravnega sveta, utemeljuje Adam Herring, saj poudarja »vidno navzočnost vzorca, ne medija«; zato so pisava tudi proge na kačji koži in vzorci pikov žuželk na človekovem hrbtu.⁷³ *Ts'iib* v svojih različnih manifestacijah lahko prepleta posameznike, skupnosti in naravni svet s kozmosom, preteklostjo, sedanjostjo in prihodnostjo prek običajnih praks in vzorcev, ki se poustvarjajo v različnih prostorih in časih. Sam solar je lahko *ts'iib*, saj je oblikovan prek vsakdanjih dejavnosti ter živih bitij in materialnih virov, ki jih družina uporablja. Te dejavnosti vpisujejo znanje v solar, ki vsakič znova zaživi v neprekinjenih rutinah gospodinjske preskrbe. V rekurzivnem ciklu rutinska reaktivacija vsakdanjega znanja oblikuje vzorčasto okolje in je sama oblikovana z njim.

Za solar je značilen vzorec delovanja, ki ustvarja kanale za prenos. Ayllón Trujillo in Nuño Gutiérrez menita, da običaji rabe (*costumbres de uso*) prostora na zemljišču razmejujejo »sobe brez zidov«, ki gospodinjska opravila, kot so pletenje, vezenje in pranje, razporejajo v fiksne sheme. To ureditev si med seboj delijo družine in generacije, ker se odzivajo na enake potrebe.⁷⁴ Vsakdanje dejavnosti družine poleg tega ustvarjajo ponavljajoča se dejanja, skozi katera se prenašajo tehnike in znanja, ki presegajo sam solar. To Sánchez Suárez ponazarja s prenosom veščine za *amarres* – gradbene tehnike vernakularne arhitekture.⁷⁵ Navaja, da učenje gradnje *amarres* oziroma vezave hiše iz palic zahteva priučitev prepoznavanja treh drevesnih vrst, ki rastejo v »divjini« (*monte*), uporabe naravnih virov, dela v skupnosti, organiziranja zemljišča, izvajanja svetih obredov in nasploh reprezentacije majevskega sveta skozi razporeditev in poimenovanje strukturnih elementov hiše. To znanje se prenaša skozi prakso in povezuje solar

⁷² Paul M. Worley in Rita M. Palacios, *Unwriting Maya Literature: Ts'iib as Recorded Knowledge* (Tucson: University of Arizona Press, 2019).

⁷³ Worley in Palacios, 17.

⁷⁴ Trujillo in Gutiérrez, »El sistema casa«, 263.

⁷⁵ Sánchez Suárez, »Entre amarres«.

z znanji in modrostmi različnih prostorov, kot so *monte*, mesto in *milpa*, pa tudi obdobj, kot sta predkolonialni in kolonialni čas. Sánchez Suarez to primerja s pletenjem košar iz vinske trte *bejuco*, ki združujejo materialno in nematerialno dediščino, s solarjem v središču.⁷⁶

Prebivalka Sotute Aremi Ileana Chan Jiménez je poleti 2023 izvedla vrsto strukturiranih intervjujev s svojo družino in sosedi. Prek teh intervjujev nam je pokazala, kako solar ohranja spomin skozi obliko zemljišča, bitja, ki ga naseljujejo, in vzorce dela v njem. Doña Argimira Jiménez Canché, mati Chan Jiménez, je svoj solar podedovala po očetu. Prejela ga je s kokosovimi palmami, avokadovci, mangovci, slivami in oranževci, številnimi zelišči, »*parejitas*« oziroma pari živali, vodnjakom in hišo.⁷⁷ Pravi, da danes, kadar je na vrtu, vidi preteklost, »v velikih rastlinah vidim obraz svojega očeta«, enako kot se spominja svoje matere, kadar je v kuhinji.⁷⁸ Solar prebudi spomin na trdo delo ljudi v preteklosti, ki so ustvarili razmere za hranilni pridelek. Leta so potrebna, da se prostor otrebi skal, da se izboljša zemlja, zgradijo vodni sistemi, vzgojijo sadna drevesa in domače živali, ustvarijo zelenjavne grede in sestavi zbirka zdravilnih zelišč. Tako doña Dulce pravi, da dela, »ker včasih sejemo in ne dočakamo žetve, pa jo oni [potomci] dočakajo in uživajo v njej«.⁷⁹ Kot se to delo podeduje, ko solar preide v nove roke, se tudi današnje delo opravlja, da se preskrbi bodoče generacije. Delo v solarju pomeni delo s preteklostjo, da se dela za prihodnost, oziroma delo s prihodnostjo prek preteklosti. Morda je zato don Valentin Chan Santiago, partner doñe Arge, izjavil, da »je preteklost delo, [...] kar se je delalo prej in kar se bo delalo znova,« ter sklenil: »Zgodovina je delo.«⁸⁰

Skozi vse intervjuje Chan Jiménez se delo prepleta s spominom. Njena soseda, doña Dulce María Socorro Santiago Canché, je dejala, da je njena dediščina za njene otroke to, »da jih bo naučila delati«, kajti s tem »jim zapuščam spomin, kot so meni moji matere in očetje predali spomin, in ko bom odšla, se bodo spominjali, da so se učili od mene, kot sem se jaz učila od svojih staršev. Stari, ki jih ni več, so tisti, ki so me naučili dela s temi skromnimi posevki, in to je zgled,

⁷⁶ Sánchez Suárez.

⁷⁷ Intervju Chan Jiménez z Argimiro Jiménez Canche, 3. 7. 2023.

⁷⁸ Intervju Chan Jiménez z Argimiro Jiménez Canche, 3. 7. 2023.

⁷⁹ Intervju Chan Jiménez z Dulce Mario de Socorro Santiago Canche, 1. 7. 2023.

⁸⁰ Intervju Chan Jiménez z Valentinom Chanom Santiagom, 3. 7. 2023.

ki mu sledim.«⁸¹ Za doño Tomi, Marío Tomaso Alfaro Tum, je edini način, kako koga učiti dela, »z zgledom«. Svojo mlajšo sestro uči: »Ko se pripravljamo, da kaj posadimo, ji rečem, naj mi pride pomagat, pa mi pomaga,« svoje otroke pa: »Povabim jih, naj pridejo bliže, da bodo videli, kako se dela.« Z negovanjem solarja postane tudi zgled, ki vpliva na njeno skupnost, naj nadaljuje: »Ko sosedge vidijo, da delam, da sem umazana, [...] jih to spodbudi, da tudi oni poskrbijo za svoje posevke, svoje čilijske, svoje buče.«⁸² Hčere *comadronas* so pomembna vozlišča prenašanja znanja med generacijami in znotraj generacije. Doña Alicia, katere solar smo obiskali prej, se je na primer o domačih zdravilih poučila, ko je spremljala svojo mamo *comadrono* in ji pomagala pri vsem razen pri samem babištvi (ki ga ni marala opazovati, ker je bilo zanjo boleče, če je videla ženske trpeti). Ko je njena mama zdravila druge, ona pa ji je pomagala, je do obisti spoznala rastlinska zdravila in *sobadas* (zdravilne masaže), in ko je ustvarila lastno gospodinjstvo, je v svojem solarju nakopičila veliko zbirko virov. Danes horizontalno razširja svojo dediščino z dajanjem nasvetov in podarjanjem zelišč ter receptov, ki se bodo z nenehno uporabo prenašali še naprej. Ta dediščina obsega tako znanje o tem, kako vzdrževati solar, kot same živali in rastline, gojene za prihodnje generacije, ki bodo imele od njih korist.⁸³ V nasprotju s papirnati arhivi se solar napiše na novo v vsakem dnevu, ciklu, letu in generaciji, prek svojih različnih kanalov prenosa: prek *tsikbal*, prek svoje materialne sestave, prek bitij, ki ga naseljujejo, ali prek dela njegovih vzdrževalcev. Posredno učenje prek posnemanja in ponavljanja dnevnih rutin gre z roko v roki z navzočnostjo, vzdrževanjem in uporabo pridelkov solarja.

Sklepi

Skozi čas vrezani vzorci in materialni sledovi, ohranjeni v solarju, ki prepletajo živa bitja, dejanja in znanje, so del dokaznih, prenašajskih in ohranjevalnih struktur v Sotuti. *Ts'iib* v obliki kodeksov je bil ves čas kolonialnega obdobja ogrožen, dokončno pa so ga v 19. in 20. stoletju odtujili znanstveniki in zbiralci. To je solar spremenilo v osrednjo zbirko obeležij v obliki živih bitij, materialnih virov, vsakdanjih rutin in načinov bivanja, življenja in mišljenja. Toda ker je solar živ, je danes tudi sam ogrožen. Da ne umre, je potrebno vzdrževanje noč in

⁸¹ Intervju Chan Jiménez z Dulce Mario de Socorro Santiago Canche, 1. 7. 2023.

⁸² Intervju Chan Jiménez z Mario Tomaso Alfaro Tum, 5. 7. 2023.

⁸³ *Tsikbal* avtorice z Leidy Adelaida Hoil Pat, 29. 11. 2023.

dan: brezkončno delo varovanja pred škodljivci, pomoči pri okrevanju po poplavih, tešenja njegove žeje in hranjenja z organskimi snovmi. V teh zadnjih dveh letih so mi ljudje v Sotuti pogosto povedali, da je »delo v solarju zelo lepo«, čemur pa je sledil grenko-sladek vzdih: »Solar zahteva veliko dela.«

Čeprav je vsak dan napolnjen s širjenjem, vzdrževanjem in reaktiviranjem starega znanja skozi gospodinjske rutine, so verige prenosa danes ogrožene, saj se vsakdanje življenje spreminja. Starejši prebivalci se ves čas pritožujejo, da imajo njihovi potomci raje hamburgerje, pizze in sodavice kot tisto, kar raste v solarju in na *milpi*, in da hodijo k zdravnikom namesto k mamam in babicam. Poleg tega naraščajo gospodarski pritiski: mnoge ženske, s katerimi sem govorila, so mi povedale, da so bile prisiljene postati gospodinjske pomočnice v Méridi, prestolnici Jukatana. Po drugi strani so moški zaradi višjih plač v turistični industriji pod vse hujšim pritiskom, da se selijo v kraje, kot je tako imenovana »Majevska riviera« v Quintani Roo. Tudi podnebne spremembe z daljšimi sušami in močnejšimi tropskimi nevihtami vplivajo na pridelek. Vse večje pomanjkanje vode to le še slabša, saj se vodnjaki sušijo, *cenotes* pa so zaradi prašičerejske in turistične industrije kontaminirani ali zapolnjeni s cementom.⁸⁴ Industrijsko kmetovanje je poleg tega povzročilo obsežno deforestacijo in napolnilo ozračje s pesticidi, ki ubijajo čebele in rastline ter ogrožajo zdravje družin, ki živijo v bližini genetsko spremenjenih monokultur.⁸⁵ Grožnje tradicionalnemu načinu življenja je še okrepila gradnja železniškega megaprojekta »*Tren Maya*«, ki ga je Mednarodni tribunal za pravice narave označil kot eko- in etnocidnega.⁸⁶ To je le peščica od vseh današnjih izzivov.

Nekaj ur proč od Sotute, v mestu Hopelchén v Campecheju, je skupnost izgubila skoraj štiri tisoč čebeljih kolonij, dokumentirali pa so povečanje števila primerov raka, spontanega splava in neplodnosti zaradi uporabe snovi, kot je glifo-

⁸⁴ Silvia C. Velázquez Mendoza, »Vulnerabilidad socioambiental frente a la contaminación de cenotes en Homún, Yucatán« (magistrska naloga, Universidad Nacional Autónoma de México, 2023), <https://ru.dgb.unam.mx/bitstream/20.500.14330/TES01000836390/3/0836390.pdf>.

⁸⁵ Irma Gómez González, »A Honey-Sealed Alliance: Mayan Beekeepers in the Yucatan Peninsula Versus Transgenic Soybeans in Mexico's Last Tropical Forest«, *Journal of Agrarian Change* 16, št. 4 (oktober 2016): 728–36, <https://doi.org/10.1111/joac.12160>.

⁸⁶ *Tren Maya*, *Rights of Nature Tribunal*, 9.–12. 3. 2023.

sat, v industrijskem kmetijstvu.⁸⁷ Neoliberalni svet – še mnogo zahrbtnjeje kot s frontalnim napadom na knjige in solarje – trga vezi med družinami, živimi bitji na vrtu, znanjem, zapisanim v zemljo, in sredstvi za preživetje ter načini življenja. Toda v Sotuti danes avtohtoni projekt, ženska zadruga *Solares Huertas Agroforestales*, solarje obnavlja – podobno kot drugi projekti na polotoku, kot so *Suumil Mookt'an* v Sinanchéju, *U Yits Ka'an* v Maniju in *Tuumben K'ooben* v Felipe Carrillo Puertu.⁸⁸ Projektu je dala še večji zagon pandemija covida-19, ko so mnogi moški in ženske izgubili službe. To je opozorilo na pomembnost solarjev in žensk, ki jih negujejo; na njihov ključni pomen pri prehranski suverenosti in ohranjanju vezi v skupnosti ter njihove starodavne dediščine. Obnova in vzdrževanje solarjev oživlja arhive življenja in vso njihovo raznolikost, saj, kot je dejala Valiana Aguilar iz *Suumil Mookt'an*, ima »vsak kolektiv lasten način življenja. Kako gradimo, je povezano tudi z našo umetnostjo življenja in občevarjanja z, no, 'divjino' (*monte*); pa tudi umetnostjo spoštovanja, tistega spoštovanja, ki ga poznamo tu, na tem ozemlju.«⁸⁹ To ne pomeni statične replikacije preteklih modelov. Ker se morajo ljudje prilagajati naglo spreminjajočim se razmeram, to gibanje združuje inovativne agrogosdarske in permakulturne metode in tehnologije, obenem pa znova obuja tiste, ki so se predajale skozi zgodovino – v sodelovanju s skupinico ljudi, ki so se priselili iz Ciudad de México, in sicer Danielo Mussali, Marío José Rivera Javelly in Arnauldom Jeanom Arnaudom Garcío Bruléjem. Skupaj z Danielo Mussali sem v sklopu teh širših prizadevanj pomagala vzpostaviti skupnostni arhiv v Sotuti, pri čemer sva tesno sodelovali z ženskami iz *Solares Huertas Agroforestales* in drugimi prebivalci mesta, da bi skupaj dokumentirali in okrepili medgeneracijsko izmenjavo znanja prek multimedijskih zapisov, ki bi omogočili nadaljnji prenos in poustvarjanje raznoterih oblik beleženja, zakoreninjenih v solarju.⁹⁰

Zgodovinarji bi morali ponujati tehnično zaledje družbenim gibanjem, meni mehiški zgodovinar Octavio Spindola Zago – obenem pa se zavedati, da živimo

⁸⁷ Octavio Martínez, »Mortandad apícola en Campeche, desastre biocultural«, *Proceso*, 25. 5. 2023.

⁸⁸ Gl. op. 24.

⁸⁹ Citirano v: Katia Rejón, *Tierra de Sol* (Capulín Taller Editorial), 77.

⁹⁰ To je del projekta AHRC Imagining Futures "Living and Archiving Sotuta's Foodways" (2022–2023). Cristian M. Tórres Gutiérrez je bil odgovoren za nalaganje zbranih materialov v digitalni repozitorij *Imagining Futures*, ki bo po dokončanju tega dela javno dostopen: <http://hdl.handle.net/20.500.14542/00cwncawr>.

v pluriverzumu glasov, ki jih moramo pripoznati in vključiti v svoje teoretsko in metodološko ogrodje.⁹¹ To bi moralo zajemati tudi podporo lokalnim procesom, razmišljanje z ozemljem in vstop v logiko svetov, ki jih obiskujemo. In še pomembneje, mobilizirati bi morali avtoriteto zgodovinopisja, da dosežemo premik pojmovanja, kaj velja kot dokaz, in legitimirati različne načine pristopanja k preteklosti. To je posebej nujno danes, ko je »konec zgodovine« del vsakdanjega besednjaka, »konec zgodovinarjev« pa mu bržkone sledi tik za petami.⁹² Brazilski zgodovinar Rodrigo Turin pojasnjuje, da občutek pešanja panoge še krepijo polemike, povezane z delovnimi pogoji raziskovalcev in zmanjševanjem financiranja na univerzah, ki spremlja trend vse bolj tržno usmerjene pedagogike.⁹³ Meni, da bi področje namesto odziva s povzdigovanjem samoopevane dragocenosti zgodovinskega znanja, ki ima korenine v zahodni tradiciji in izključujočih prostorih raziskovanja, moralo izkoristiti priložnost, da kritično pre-ceni samo sebe in premisli o svojih temeljih, ob tem pa preizpraša tudi lastne uveljavljene norme. Tega izziva se lahko lotimo tudi skozi ponoven premislek, kaj velja kot arhiv, kot pričevanjska struktura obeleževanja spomina, s preformuliranjem »arhivskega raziskovanja«, z razvojem orodij za preučevanje tega razširjenega pogleda na arhiv in s ponovnim premislekom ozemelj in svetov, ki jih raziskujemo, onkraj paradigem evropske modernosti. Narava solarjev, minljivih, a vedno znova obnovljenih, je dobra podlaga za tak premislek. Ob preučevanju zgodovinarskih paradigem in arhivov, ki jim dajejo avtoriteto, se lahko domislamo tudi, kako zgodovino pisati drugače.

Prevedel Andrej E. Skubic

Izjava o raziskovalnih podatkih

Podatki, na katerih temelji ta članek, bodo na razumno zahtevo posredovani interesentom.

⁹¹ Spindola, »Un mundo donde quepan muchos mundos«.

⁹² Pablo Sánchez León, *El fin de los historiadores: Pensar históricamente en el siglo XXI* (Madrid: Siglo XXI de España Editores, 2013).

⁹³ Rodrigo Turin, »Entre o passado disciplinar e os passados práticos: Figurações do historiador na crise das humanidades«, *Tempo* 24, št. 2 (avgust 2018): 186–205, <https://doi.org/10.1590/tem-1980-542x2018v24o201>.

Literatura

- Aguila-Way, Tania. »The Zapatista 'Mother Seeds in Resistance' Project«. *Social Text* 32, št. 1 (2014): 67–92. <https://doi.org/10.1215/01642472-2391342>.
- Arondekar, Anjali R. *For the Record: On Sexuality and the Colonial Archive in India*. Durham: Duke University Press, 2009.
- Ayllón Trujillo, Ma. Teresa in Ma. Rosa Nuño Gutiérrez. »El sistema casa o solar y la ordenación territorial de las familias: Aplicación de la teoría de sistemas a escala micro social«. *Redes. Revista Do Desenvolvimento Regional* 13, št. 2 (2008): 261–88.
- Barrera-Vázquez, Alfredo. »Las fuentes para el estudio de la medicina nativa de Yucatán«. *Revista de La Universidad de Yucatán* 5, št. 27 (1963): 61–73.
- Basler, Teresa T., in David C. Wright. »The Making of a Collection: Mesoamerican Manuscripts at Princeton University«. *Libraries & the Cultural Record* 43, št. 1 (2008): 29–55.
- Bastian, Jeannette A. *Owning Memory: How a Caribbean Community Lost Its Archives and Found Its History*. Westport: Libraries Unlimited, 2003.
- Briet, Suzanne. *What Is Documentation?* Prevedli Ronald E. Day, Laurent Martinet in Hermína G. B. Anghelescu. Lanham: Scarecrow Press, 2006.
- Brinitzer, Cameron, in Etienne Benson. »Introduction: What Is a Field? Transformations in Fields, Fieldwork, and Field Sciences since the Mid-Twentieth Century«. *Isis* 113, št. 1 (march 2022): 108–13. <https://doi.org/10.1086/718147>.
- Cabrera-Pacheco, Ana Julia. »La (re)producción de las tradiciones agroalimentarias en los solares mayas de la Península de Yucatán, México«. *Estudios Sociales. Revista de Alimentación Contemporánea y Desarrollo Regional* 32, št. 60 (2022). <https://doi.org/10.24836/es.v32i60.1263>.
- . »The Maya Solar of Yucatán: Transformations of Land, Livelihoods and Identities in Peri-Urban Settlements in Mexico«. Doktorska disertacija, University of Leeds, 2016.
- Castillo Cocom, Juan A., Ángel Cal in Tomás Ramos Rodríguez. »El tsikbal: Paradigma de investigación Maya«. V: *Dialogos e Intersaberes: Interculturalidad y Vida Cotidiana*, 20–51. Quintana Roo: Malú de Balam, 2015. <http://maa.uqroo.mx/MAA%202017/MAA/11.-dialogos-e-intersaberes.pdf>.
- Caswell, Michelle, Ricardo Punzalan in T-Kay Sangwand. »Critical Archival Studies: An Introduction«. *Journal of Critical Library and Information Studies* 1, št. 2 (2017): 1–8. <https://doi.org/10.24242/jclis.v1i2.50>.
- Chuchiak, John F. »Writing as Resistance: Maya Graphic Pluralism and Indigenous Elite Strategies for Survival in Colonial Yucatan, 1550–1750«. *Ethnohistory* 57, št. 1 (2010): 87–116. <https://doi.org/10.1215/00141801-2009-055>.
- Cook, Terry. »The Archive(s) Is a Foreign Country: Historians, Archivists, and the Changing Archival Landscape«. *The Canadian Historical Review* 90, št. 3 (2009): 497–534. <https://doi.org/10.1353/can.0.0194>.

- Cultiva, Alternativas de Regeneración. »Solares Mayas. Reactivating the Economy in Sotuta, Yucatán«. YouTube video, 14. 5. 2020. <https://youtu.be/YhTzaT7IFj4>.
- Cunill, Caroline. »Archivos en los pueblos mayas de Yucatán y la construcción de una memoria legal (Siglo XVI)«. *Fronteras de La Historia* 21, št. 1 (2016): 14–39.
- Cvetkovich, Ann. *An Archive of Feelings: Trauma, Sexuality, and Lesbian Public Cultures*. Durham: Duke University Press, 2008.
- Derrida, Jacques. *Arhivska mrzlica: freudovski vtis*. Prevedla Katja Kraigher. Ljubljana: Slovenska kinoteka, 2014.
- Eichhorn, Kate. *The Archival Turn in Feminism: Outrage in Order*. Philadelphia: Temple University Press, 2013.
- Escobar, Arturo. »Sentipensar con la tierra: Las luchas territoriales y la dimensión ontológica de las epistemologías del sur«. *AIBR, Revista de Antropología Iberoamericana* 11, št. 1 (2016): 11–32. <https://doi.org/10.11156/aibr.110102>.
- Etison, Adam D. »Aboriginal Oral History Evidence and Canadian Law«. *The Central European Journal of Canadian Studies* 6 (2009): 97–104.
- Farriss, Nancy M. »Nucleation Versus Dispersal: The Dynamics of Population Movement in Colonial Yucatan«. *The Hispanic American Historical Review* 58, št. 2 (maj 1978): 187–216. <https://doi.org/10.2307/2513085>.
- Faulkhead, Shannon, in Kirsten Thorpe. »Dedication: Archives and Indigenous Communities«. V: *Research in the Archival Multiverse*, uredili Anne J. Gilliland, Sue McKemmish in Andrew J. Lau, 2–15. Melbourne: Monash University, 2016. https://doi.org/10.26530/OAPEN_628143.
- Freire, Paulo. »The Importance of the Act of Reading«. *Journal of Education* 165, št. 1 (januar 1983): 5–11. <https://doi.org/10.1177/002205748316500103>.
- García de Miguel, Jesús. »Etnobotánica maya: Origen y evolución de los huertos familiares de la Península de Yucatán, México«. Doktorska disertacija, Universidad de Córdoba, 2000.
- Gates, William. MSS 279. Gates Collection. Brigham Young University, Provo, Utah, United States.
- Gilliland, Anne J., Sue McKemmish in Andrew J. Lau. *Research in the Archival Multiverse*. Melbourne: Monash University, 2016.
- Gitelman, Lisa. *Paper Knowledge: Toward a Media History of Documents*. Durham: Duke University Press, 2014.
- Gómez González, Irma. »A Honey-Sealed Alliance: Mayan Beekeepers in the Yucatan Peninsula Versus Transgenic Soybeans in Mexico's Last Tropical Forest«. *Journal of Agrarian Change* 16, št. 4 (oktober 2016): 728–36. <https://doi.org/10.1111/joac.12160>.
- González Echevarría, Roberto. *Myth and Archive: A Theory of Latin American Narrative*. Durham: Duke University Press, 1998.
- Gubler, Ruth. »El Libro de Medicinas Muy Seguro: Transcript of an Old Manuscript (1751)«. *Mexicon* 22, št. 1 (2000): 18–22. <http://www.jstor.org/stable/23761015>.

- Guerrero Arias, Patricio. »Corazonar desde el calor de las sabidurías insurgentes«. *Revista Sophia: Colección de Filosofía de la Educación* 13 (2012).
- Gunsenheimer, Antje. »Out of the Historical Darkness: A Methodological Approach to Uncover the Hidden History of Ethnohistorical Sources«. *Indiana* 23 (2006): 15–49.
- Hendriksen, Marieke M. A. »Rethinking Performative Methods in the History of Science«. *Berichte Zur Wissenschaftsgeschichte* 43, št. 3 (september 2020): 313–22. <https://doi.org/10.1002/bewi.202000017>.
- Hernández-Castillo, R. Aída. »Corazonar la historia y la memoria: Diálogos con el intelectual Maya-Tseltal, Xuno López Intzin«. *Disparidades. Revista de Antropología* 77, št. 1 (2022): e002. <https://doi.org/10.3989/dra.2022.002>.
- Howard, Patricia. »Ethnobotanique et cuisine: L'importance de la sphère domestique pour l'agrobiodiversité«. V: *Genre et savoirs: Pratiques et innovations rurales au Sud*, uredila H. Guétat-Bernard in M. Saussey, 213–32. Marsella: IRD Éditions, 2014. <https://doi.org/10.4000/books.irdeditions.9125>.
- Kashanipour, Ryan A. »A World of Cures: Magic and Medicine in Colonial Yucatán«. Doktorska disertacija, University of Arizona, 2012.
- Köhler, Axel, Xóchitl Leyva Solano in Xuno López Intzín, UR. *Tejiendo nuestras raíces*. 1. izd. Tuxtla Gutiérrez: Universidad de Ciencias y Artes de Chiapas, 2010.
- Martínez Isidro, Paulina, Aurelio Sánchez Suárez, Juan Carlos Mijangos-Noh in Amarella Eastmond Spencer. »Pensamiento filosófico maya en el manejo del solar en Yaxunah, Yucatán, México«. *Región y Sociedad* 34 (2022): e1612. <https://doi.org/10.22198/rys2022/34/1612>.
- Martínez, Octavio. »Mortandad apícola en Campeche, desastere biocultural«. *Proceso*, 25. 5. 2023.
- Maya Society, The. *The Maya Society and Its Work*. Baltimore: Private Press of the Society, 1937.
- McGregor, Heather E. »Exploring Ethnohistory and Indigenous Scholarship: What Is the Relevance to Educational Historians?«. *History of Education* 43, št. 4 (2014): 431–49. <https://doi.org/10.1080/0046760X.2014.930184>.
- Miller, Susan A. »Native Historians Write Back: The Indigenous Paradigm in American Indian Historiography«. *Wicazo Sa Review* 24, št. 1 (2009): 25–45. <https://doi.org/10.1353/wic.0.0018>.
- Palma Moreno, Germán. *La casa maya y su solar oriente de Yucatán*. Instituto Mexicano de Tecnología el Agua, 1988.
- Quezada, Sergio, in Tsubasa Okoshi Harada, ur. *Papeles de los Xiu de Yaxá, Yucatán*. 1. izd. Plaza y Valdés: Universidad Nacional Autónoma de México, 2001.
- Rejón, Katia. *Tierra de Sol*, 2024. <https://www.katiarejon.com/libros/>.
- Restall, Matthew. »Heirs to the Hieroglyphs: Indigenous Writing in Colonial Mesoamerica«. *The Americas* 54, št. 2 (1997): 239–67. <https://doi.org/10.2307/1007743>.

- Richards, Thomas. *The Imperial Archive: Knowledge and the Fantasy of Empire*. London: Verso, 1993.
- Rights of Nature Tribunal*. «Tren Maya». 9. 3. 2023.
- Rivera Cusicanqui, Silvia. *Ch'ixinakax utxiwa: Una reflexión sobre prácticas y discursos descolonizadores*. Buenos Aires: Tinta Limón Ediciones, 2010.
- Sánchez León, Pablo. *El fin de los historiadores: Pensar históricamente en el siglo XXI*. Madrid: Siglo XXI de España Editores, 2013.
- Sánchez Suárez, Aurelio. «Entre amarres mayas y amarres de la casa». V: *Amarrando los saberes: resiliencia en el habitar la casa y el territorio maya*, uredili Maria Dolores Cervera Montejano, Jorge Victoria Ojeda in Teresa Castillo Burguete, 11–48. Yucatán: Universidad Autónoma de Yucatán, 2021.
- Spindola, Octavio. «Un mundo donde quepan muchos mundos. Por un giro transmoderno en las ciencias históricas (‘A World Where Many Worlds Fit In’. A Transmodern Turn in the Historical Sciences)». *SSRN Electronic Journal* (2017). <https://doi.org/10.2139/ssrn.3063607>.
- Subcomandante Insurgente Marcos. «Siete piezas sueltas del rompecabezas mundial (El neoliberalismo como rompecabezas: La inútil unidad mundial que fragmenta y destruye naciones)». *Chiapas* 5 (1997): 117–43.
- Sullivan, John. «La congregación como tecnología disciplinaria en el siglo XVI». *Estudios de Historia Novohispana* 16, št. 16 (2009). <https://doi.org/10.22201/iih.24486922e.1996.016.3425>.
- Taylor, Diana. *The Archive and the Repertoire: Performing Cultural Memory in the Americas*. Durham: Duke University Press, 2007.
- Turin, Rodrigo. «Entre o passado disciplinar e os passados práticos: Figurações do historiador na crise das humanidades». *Tempo* 24, št. 2 (avgust 2018): 186–205. <https://doi.org/10.1590/tem-1980-542x2018v24o201>.
- Uc Be, Pedro. «La escritura maya: Una muestra de creación. Uts'íibil ts'íib». *Sinfin*, 2016.
- Velázquez Mendoza, Silvia C. «Vulnerabilidad socioambiental frente a la contaminación de cenotes en Homún, Yucatán». Magistrska naloga, Universidad Nacional Autónoma de México, 2023. <https://ru.dgb.unam.mx/bitstream/20.500.14330/TESo1000836390/3/o836390.pdf>.
- Worley, Paul M. «‘Let Me Tell You What Happened ...’: Oral Storytelling as a Yucatec Maya Strategy of Resistance». V: *Resistant Strategies*, uredila Marcos Steuernagel and Diana Taylor. Hemi Press, 2021. <https://resistantstrategies.hemi.press/>.
- Worley, Paul M., in Rita M. Palacios. *Unwriting Maya Literature: Ts'íib as Recorded Knowledge*. Tucson: University of Arizona Press, 2019.